

चतुर्थः पाठः

विवेकानन्दाष्टकम्

लेखकपरिचयः -

आधुनिकेषु संस्कृतमहाकविषु विशिष्टप्रतिभासम्पन्नः श्रीमान् डॉ. श्रीधरभास्करवर्णेकरः अन्यतमः मन्यते। अयं महाकविः महाराष्ट्रप्रान्ते १९१८ ईसवीये वर्षे जुलाई मासस्य एकत्रिंशद् दिनाङ्के 'नागपुर' इत्याख्ये नगरे जनिमलभत। अस्य महोदयस्य शिक्षा नागपुरनगरे एव सञ्जाता। अधिगतविद्यः अयं महोदयः १९४१ ईसवीयवर्षतः १९५९ ई. वर्षपर्यन्तं महाविद्यालयेषु संस्कृतविषयाध्यापकरूपेण कार्यमकरोत्। ततः परं नागपुरस्थे विश्वविद्यालये संस्कृतविभागे नियुक्तिं सम्प्राप्य १९७० ईसवीयवर्षतः १९७९ ईसवीयवर्षपर्यन्तं विभागाध्यक्षपदमलङ्कृतवान्। एष महोदयः साहित्यअकादमीद्वारा विद्वत्सम्मानेन, मध्यप्रदेशशासनेन च महाकविकालिदासपुरस्कारेण सम्मानितोऽभूत्। अयं महाकविः संस्कृतसाहित्यस्य अभिवृद्धौ महद्योगदानम् प्रायच्छत्। अस्य अखिलं साहित्यवैभवं भारतीयताभावपरिपूर्णं, सुमधुरं, गेयं, सरसं चास्ति। अस्य प्रमुखाः रचनाः इमाः सन्ति-

१. महाकाव्यम् - शिवराज्योदयम् षट्षष्टि (६६) सर्गात्मकम्।

२. खण्डकाव्यानि-

- (१) विभूतिवन्दनम्
- (२) जवाहरतरङ्गिणी
- (३) विनायकवैजयन्ती
- (४) रामकृष्णपरमहंसीयम्

३. नाटकम्

- (१) विवेकानन्दविजयम् (महानाटकम्)
- (२) शिवराज्योदयम्

४. स्तोत्रसाहित्यम् - अस्य महोदयस्य स्तोत्रसाहित्यं प्रचुरं वर्तते।

पाठपरिचयः -

महाकविश्रीधरभास्करवर्णेकरमहोदयस्य काव्यरचनासु स्वामिनः विवेकानन्दस्य उदात्तं चरितमाश्रित्य विरचितं विवेकानन्दविजयम् 'इति नामधेयं हानाटकम्' अतीवप्रसिद्धमस्ति। अस्मिन् नाटके शंकाः सन्ति। स्वामिनः रामकृष्णपरमहंसस्य शिष्यपरम्परायां स्वामी विवेकानन्दः प्रामुख्यं भजते। सः एकः लोक-विश्रुतः चिन्तकः समाजोद्धारकश्चासीत्। अस्य जन्म एकस्मिन् धनाढ्यपरिवारे १९६१ तमे ईसवीये वर्षे जनवरीमासस्य नवमे दिनाङ्केऽभवत्। अस्य बाल्यकालस्य नाम नरेन्द्रदत्तः (नरेन्द्रनाथः) आसीत्। कालान्तरे च एष 'विवेकानन्दः' इति नाम्ना प्रसिद्धो जातः। बाल्यावस्थायाम् अयं नास्तिक आसीत्। ईश्वरे एतस्य स्वल्पमात्रमपि विश्वासः नासीत्। स्वामिनः रामकृष्णपरमहंसस्य सान्निध्यं प्राप्य असौ महोदयः परमास्तिकः सञ्जातः। ईश्वरस्य अलौकिकसत्तायाम् एतस्य दृढो विश्वासः समुत्पन्नः। ततः परम् एष षड्वर्षपर्यन्तम् एकान्तवासं विधाय भारतीयधर्मदर्शनयोः गूढमनुशीलनमकरोत्। वेदान्तदर्शने च विशिष्टं वैदुष्यमलभत। संस्कृतभाषया सहैव आङ्ग्लभाषायामपि अस्य पूर्णाधिकार आसीत्। दक्षिणभारते १८८२ तमे ईसवीये वर्षेऽयं स्वगुरोरुपदेशानां प्रचार-प्रसारे संलग्नोऽभूत्। एष महोदयः अमेरिकादेशस्य शिकागो-नगरे

१८९३ वर्षे आयोज्यमाने विश्वधर्मसम्मेलने, भारतदेशस्य प्रतिनिधिरूपेण उपस्थितो भूत्वा लोकानां पुरतः हिन्दूधर्मस्य वेदान्तदर्शनस्य च यादृशमद्वितीयं व्याख्यानम् अकरोत् तदाकर्ण्य अखिलं विश्वमाश्चर्यान्वितम् अभूत्। तत्र जनाः एतद् व्याख्यानं पौनःपुन्येन श्रुतवन्तः। अनेन व्याख्यानेन प्रभाविताः तत्रत्याः बहवः जना अस्यानुयायिनोऽभवन्। वर्षत्रयं तत्र एष महोदयः हिन्दूधर्मस्य प्रचार-प्रसारम् अकरोत्। अमेरिकातः प्रत्यागमनकाले इङ्ग्लैण्ड-यूरोपीयादिदेशेषु भारतीयधर्मविषयकमस्य व्याख्यानं श्रुत्वा जनाः मन्त्रमुग्धाः अभवन्। ततः भारतदेशं समागत्य १८९९ ईसवीये वर्षे 'रामकृष्णमिशन' इति नामधेयां समाजसेविनीं संस्थामसंस्थापयत्। सा संस्था साम्प्रतं सततं समाजसेवायां संलग्ना वर्तते।

स्वामी विवेकानन्दः हिन्दूसमाजस्य महतीं सेवामकरोत्। तस्य कथनमासीद् यत् हिन्दूधर्मः अतीव समुन्नतः, हिन्दूनां सभ्यता च अतीव समृद्धाऽस्ति। हिन्दुषु सुप्तप्रायम् आत्मगौरवम् आत्मविश्वासं च जागरयन् स उद्घोषितवान् यत् भारतीयाः स्वकीयाध्यात्मबलेन विश्वं जेतुं प्रभवन्ति।

'विवेकानन्दाष्टकम्' इत्याख्ये पाठे तस्यैव महापुरुषस्य उदात्तचरितविषयकाणि अष्टौ पद्यानि छात्राणामुद्बोधनार्थम् अत्र प्रस्तूयन्ते। एतानि पद्यानि महाकविना श्रीधरभास्करवर्णकरमहोदयेन विरचितात् 'विवेकानन्दविजयम्' इति नामधेयात् नाटकाद् गृहीतानि सन्ति।

विवेकानन्दाष्टकम्

सन्दर्भः- प्रस्तुतमिदं पद्यम् 'विवेकानन्दविजयम्' नामधेयात् नाटकाद् उद्धृतोऽस्ति। अस्य लेखकः महाकविः डॉ. श्रीधरभास्करवर्णकरः अस्ति।

प्रसङ्गः- अत्र यस्मिन् प्राणिनि सद्-असद्-विषयकम् अद्भुतं ज्ञानं विद्यते स प्राणी महाकवेः दृष्टौ सम्मान्यो वर्तते इति वर्णितमस्ति।

अम्भोदेतर - वारिबिन्दु-विमुखो मान्यः स मे चातको,

वासन्तेतर - वासरेषु च तथा वाचंयमः कोकिलः।

गृह्णन् क्षीरमपास्य नीरमरसं हंसस्तु वन्द्यो मम,

जीवः श्लाघ्यतमः स एव भुवने यस्मिन् विवेकः परः ॥१॥

पदच्छेदः- अम्भोद-इतर-वारि-बिन्दु-विमुखः मान्यः सः मे चातकः, वासन्त-इतर-वासरेषु च तथा वाचंयमः कोकिलः, गृह्णन् क्षीरम् अपास्य नीरम् अरसम् हंसः तु वन्द्यः मम, जीवः श्लाघ्यतमः स एव भुवने यस्मिन् विवेकः परः।

अन्वयः- सः चातकः मे मान्यः (अस्ति) (यः) अम्भोदेतरवारिबिन्दुविमुखः तथा च वासन्तेतरवासरेषु वाचंयमः कोकिलः (अपि मे मान्यः अस्ति) मम तु अरसं नीरम् अपास्य क्षीरं गृह्णन् हंसः वन्द्यः (अस्ति) भुवने सः एव जीवः श्लाघ्यतमः यस्मिन् परः विवेकः अस्ति।

व्याख्या- सः=असौ, चातकः=एतदाख्यः खगविशेषः, मे=मम (कवेः लेखकस्य), मान्यः=सम्माननीयः (अस्ति) (यः), अम्भोदेतरवारिबिन्दुविमुखः=मेघान्यद्जलकणपराङ्मुखः (अस्ति), तथा च=अन्यत् च, वासन्तेतरवासरेषु=मधुमासभिन्नदिवसेषु, वाचंयमः=मौनव्रती (अभाषणशीलः), कोकिलः=पिकः (अपि मे सम्मान्यः अस्ति) मम=मे (लेखकस्य) तु, अरसम्=रसविहीनम् (नीरसम्), नीरम्=पयः (जलं, वारि), अपास्य=विहाय (परित्यज्य, त्यक्त्वा) क्षीरम्=दुग्धम् (पयः), गृह्णन्=स्वीकुर्वन् (आददानः) हंसः=मरालः, वन्द्यः=वन्दनीयः (अस्ति), भुवने=जगति (लोके) स एव जीवः=तादृशः एव प्राणी, श्लाघ्यतमः=प्रशंसनीयः (प्रशस्यतमः) (अस्ति), यस्मिन्=यस्मिन् प्राणिनि, जीवे), परः=श्रेष्ठः (उत्तमः, अद्भुतः), विवेकः=सद्ज्ञानम् (उचितानुचितवर्गीकरणबोधः),

अस्ति=विद्यते।

भावार्थः - अत्र महाकवेः अयम् अभिप्रायः वर्तते यत् - एतादृशः चातकः मम दृष्ट्या सम्मान्यः वर्तते यः वारिदतः (मेघतः) अधिगतान् जलबिन्दून् परित्यज्य जलग्रहणे पराङ्मुखो भवति, एवञ्च वसन्त-ऋतो भिन्ने काले मौनव्रती कोकिलः कवेः कृते विशिष्टो वर्तते, रसशून्यं (नीरसं) जलं विहाय क्षीरं (पयः) गृहणन् मरालः कविदृष्ट्या सम्मान्यः अस्ति। इत्थमेव अस्मिन् जगति सः एव एकाकी प्राणी श्रेष्ठः वर्तते यस्मिन् प्राणिनि उत्तमः विवेकः वर्तते। यस्मिन् सद्-असद्-विवेकिनी बुद्धिः अस्ति। एतादृशः प्राणिविशेषः एव कवेः मतानुसारं सम्मान्यः श्रेष्ठश्चास्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अम्भोदेतरवारिबिन्दुविमुखः=अम्भः ददातीति अम्भोदः (उप. सः), अम्भोदात् इतरवारिबिन्दुभ्यः विमुखः यः सः-अम्भोदेतरवारिबिन्दुविमुखः (बहु.स.) मान्यः=मन्+श्च त् (य)+सु (प्र.वि.ए.व.)। वसन्तेतरवासरेषु=वसन्ते भवाः वासन्ताः, तेभ्यः इतरा वासन्तेतराः (पं. तत्पु.स.), वासन्तेतराश्च ते वासराः वासन्तेतरवासराः (कर्म.स.) तेषु वासन्तेतरवासरेषु। वाचंयमः=वाच्+यम्+खच् (मुमागमः)+सु(प्र.वि.ए.व.)। गृहणन्=ग्रह्+शत् (अत्)+सु (प्र.वि.ए.व.)। अपास्य=अप+अस्+क्त्वा (ल्यप्=य) (अव्ययशब्दः)। वन्द्यः=वन्द्+ण्यत् (य)+सु (प्र.वि.ए.व.)। श्लाघ्यतमः =श्लाघ्य+तमप् (तम)+सु (प्र.वि.ए.व.)। यस्मिन्=यत्+ङि (स्मिन्) (स.वि.ए.व.)

छन्दः - अस्मिन् पद्ये शार्दूलविक्रीडितं नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये स्वामिना विवेकानन्देन अस्मिन् देशे यद्विशिष्टं कार्यं विहितं तस्य वर्णनं कुर्वन् कविः कथयति यत्-

तेन ध्वस्तं जडमतवतां राज्यमेकातपत्रं,

सच्चैतन्यं जनगणमनः सर्वथाऽकारि तूर्णम्।

धर्मग्लानिः प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या निरस्ता

ह्युच्चैर्नीता भुवि भरतभूवैजयन्ती जयन्ती ॥२॥

पदच्छेदः- तेन ध्वस्तम्, जडमतवताम्, राज्यम् एकातपत्रम्, सत् चैतन्यम्, जनगणमनः सर्वथा अकारि तूर्णम्, धर्मग्लानिः प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या निरस्ता हि उच्चैः नीता भुवि भारतभूवैजयन्ती जयन्ती।

अन्वयः- तेन जडमतवताम् एकातपत्रं राज्यं ध्वस्तम्, तूर्णं जनगणमनः सर्वथा सच्चैतन्यम् अकारि, प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या धर्मग्लानिः निरस्ताः, हि भुवि जयन्ती भारतभूवैजयन्ती उच्चैः नीता।

व्याख्या- तेन=स्वामिना विवेकानन्देन, जडमतवताम्=नास्तिकजनानाम्, एकातपत्रम्=एकच्छत्रम् (एकाधिकारस्वामित्वम्), राज्यम्=शासनम् (साम्राज्यम्), ध्वस्तम्=निरस्तम् (खण्डितम्), तूर्णम्=शीघ्रमेव, (झटित्येव), जनगणमनः=सर्वेषां जनानां चेतांसि (लोकानां चेतांसि), सर्वथा=सर्वतोभावेन, (पूर्णरूपेण), सच्चैतन्यम्=सद्बोधपूर्णम् (सद्ज्ञानयुक्तम्) अकारि=विहितम् (कृतम्), प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या = व्याख्यानविलक्षणमन्त्रभावेण (विशिष्टव्याख्यानप्रदानेन), धर्मग्लानिः=कर्तव्यकर्मशून्यता (धर्महानिः), निरस्ता=दूरीकृता (पृथग्विहिता), हि=नूनमेव (निश्चयेन), भुवि=धरायाम् (वसुन्धरायाम्), जयन्ती=विजयशीला (विजयद्योतका), भरतभूवैजयन्ती=भारतभूमिविजयपताका उच्चैः=उन्नतिम्, नीता=प्रापिता।

भावार्थः- स्वामिनः रामकृष्णपरमहंसस्य विशिष्टः शिष्यः स्वामी विवेकानन्दः इह लोके नास्तिकजनानां व्याप्तं साम्राज्यम् अध्वंसत। एवञ्च शीघ्रमेव सर्वविधजनानां चेतांसि सद्ज्ञानज्योतिः प्रज्वालयति स्म। प्रवचनरूपमहामन्त्रशक्त्या धर्मविषयकं यद् अज्ञानतमः आसीत् तदपि अध्वंसत। एवंविधं नूनमेव सः अस्यां भूमौ विजयशीलां भारतभूमिपताकां समुन्नतामकरोदिति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - ध्वस्तम्=ध्वंस्+क्त (त)+सु (अम्) (क्रि यापदम्)।

जडमतवताम्=जडमत+मतुप् (मत्)+आम् (ष.वि.ब.व.) । एकातपत्रम्=एकं च तदातपत्रं च-एकातपत्रम् (कर्म.स.) । सच्चैतन्यम्=सत्+चैतन्यम् (श्रुत्वसन्धिः) । जनगणमनः=जनानां गणः जनगणः तस्य मनः-जनगणमनः (ष.तत्पु.स.) । सर्वथा=सर्व+थाल् (था) (अव्य.) । धर्मग्लानिः=धर्मस्य ग्लानिः धर्मग्लानिः (ष.त.) । प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या=प्रवचनमेव महामन्त्रः-प्रवचनमहामन्त्रः (कर्म.स.) तस्य शक्त्या-प्रवचनमहामन्त्रशक्त्या (ष.त.) । ह्युच्चैर्नीता=हि+ उच्चैः+नीता (यण्सन्धिः विसर्गसन्धिः) । भुवि=भू+ङि (इ) (स.वि.ए.व.) । भारतभूवैजयन्ती=भारतस्य भूः-भारतभूः (ष.त.) , तस्याः वैजयन्ती-भारतभूवैजयन्ती (ष.त.) । नीता=नी+क्त (त)+टाप् (आ)+सु (क्रियापदम्) ।

छन्दः - अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते ।

प्रसङ्गः- स्वामिनः विवेकानन्दस्य व्याख्यानं संश्रुत्य जनाः महान्तं ज्ञानानन्दमनुभूतवन्तः इति प्रतिपादयन् अत्र कविः कथयति यत् -

तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमा-पान-तृप्तान्तराणां,
ब्रह्मानन्दोऽनुभवपदवीं प्राप सद्भावुकानाम् ।
तद्व्याख्यानश्रवण-विगलत्सर्ववेद्यान्तराणां
ज्ञानानन्दः प्रतिपदसुधास्वादभाजां जनानाम् ॥३॥

पदच्छेदः- तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमापानतृप्तान्तराणाम्, ब्रह्मानन्दः अनुभवपदवीम् प्राप, सद्भावुकानाम्, तद्व्याख्यानश्रवण विगलत् सर्ववेद्यान्तराणाम्, ज्ञानानन्दः, प्रतिपदसुधा आस्वादभाजाम् जनानाम् ।

अन्वयः- तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमापानतृप्तान्तराणां, सद्भावुकानां, ब्रह्मानन्दः तद्व्याख्यान-श्रवण-विगलत्सर्ववेद्यान्तराणां प्रतिपदसुधास्वादभाजां जनानां ज्ञानानन्दः अनुभवपदवीं प्राप ।

व्याख्या - तत्सङ्गीत-स्वर-मधुरिमा-पानतृप्तान्तराणाम्=तस्य सङ्गीतध्वनिमाधुर्यसादरश्रवण-सन्तुष्टचेतसाम्, सद्भावुकानाम् =सहृदयानाम्, ब्रह्मानन्दः=अनुभवमात्रप्रतीतिगम्यः, (अद्वितीयानन्दः) तद्व्याख्यानश्रवणविगलत् सर्ववेद्यान्तराणाम् = तस्य प्रवचनाकर्णयन्-अविनश्यद्-अखिल (सम्पूर्ण) ज्ञेयान्तराणाम्, प्रतिपदसुधाभाजाम्= प्रत्येकशब्दामृतानन्दयुक्तानाम्, जनानाम्=मानवानाम् (लोकानाम्), ज्ञानानन्दः=ज्ञानोत्पन्नं सुखम्, अनुभवपदवीम्= अनुभूतिमार्गम् (अनुभूतपन्थानम्), प्राप=अलभत (प्राप्नोति स्म) ।

भावार्थः - स्वामिनः विवेकानन्दस्य संगीतस्वरमाधुर्यं सम्मानपूर्वकमाकर्ण्य सन्तुष्टचेतसः मानवाः ब्रह्मानन्दप्राप्तिसदृशमानन्दम् अनुभूतवन्तः । स्वामिनः व्याख्यानस्य श्रवणानन्तरं श्रोतृणाम् अन्यदज्ञानं (सांसारिकमोहविषयकं ज्ञानम्) व्यनश्यत् । ते अमृतास्वादभाजः जनाः प्रतिपदं स्वामिनः वचनामृतम् आस्वाद्य महदज्ञानानन्दमनुभूतवन्तः ।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमापानतृप्तान्तराणाम्=तस्य सङ्गीतम्-तत्सङ्गीतम् (ष.तत्पु.), तस्य स्वराः-तत्सङ्गीतस्वराः (ष.तत्पु.स.), तेषां मधुरिमा-तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमा, (ष.तत्पु.), तस्याः पानम् (ष.तत्पु.) तत्सङ्गीतस्वरमधुरिमापानेन तृप्तः अन्तरः येषां ते (ब.हु.स.) तेषाम् । अनुभवपदवीम्=अनुभवस्य पदवी-अनुभवपदवी (ष.तत्पु.) ताम् । प्राप=प्र+आप्+लिट्+तिप् (प्र.पु.ए.ब.) । सद्भावुकानाम्=सद्भावुक+आम् (ष.ब.) । तद्व्याख्यानश्रवणविगलत्सर्ववेद्यान्तराणाम्=तस्य व्याख्यानम्-तद्व्याख्यानम् (ष.त.), तस्य श्रवणम्-तद्व्याख्यानश्रवणम् (ष.त.), तद्व्याख्यानश्रवणेन विगलन्ति सर्वाणि वेद्यान्तराणि येषां ते-तद्व्याख्यानश्रवणविगलत्सर्ववेद्यान्तराः (ब.हु.स.), तेषाम् । ज्ञानानन्दः=ज्ञानस्य आनन्दः ज्ञानानन्दः (ष.त.) । प्रतिपदसुधास्वादभाजाम्=पदं पदमिति प्रतिपदम्, सुधायाः आस्वादः-सुधास्वादः (ष.त.) प्रतिपदं सुधास्वादं भजन्ति ते=प्रतिपदसुधास्वादभाजः, तेषाम् प्रतिपदसुधास्वादभाजाम् ।

छन्दः - अस्मिन् पद्ये मन्दाक्रान्ता नामधेयं वृत्तं वर्तते ।

प्रसङ्गः- अत्र स्वामिनि विवेकानन्दे अद्वितीयं विद्याधनमासीत् तद् विलोक्य आङ्गलानां कीदृशी स्थितिः सञ्जाता इति वर्णयन् कविः कथयति यत् -

दृष्ट्वा विद्याविभवमतुलं तस्य विभ्राजमानं

पाश्चात्यानामतिधनवतामस्तमाप्तो हि गर्वः ।

दिव्यं तेजः शुचितमसुशीलोद्भवं तन्मुखाब्जे,

गौरास्यानामशुचिचरितानामभूत् कृष्णभावः ॥४॥

पदच्छेदः - दृष्ट्वा विद्याविभवम् अतुलम् तस्य विभ्राजमानम्, पाश्चात्यानाम् अतिधनवताम् अस्तम् आसः हि गर्वः, दिव्यम् तेजः शुचितम् सुशीलोद्भवम् तत् मुखाब्जे गौरास्यानाम् अशुचिचरितानाम् अभूत् कृष्णभावः ।

अन्वयः - तस्य अतुलं विभ्राजमानं विद्याविभवं दृष्ट्वा हि अतिधनवतां पाश्चात्यानां गर्वः अस्तम् आसः । तन्मुखाब्जे शुचितमसुशीलोद्भवं दिव्यं तेजः (दृष्ट्वा) अशुचिचरितानां गौरास्यानां कृष्णभावः अभूत् ।

व्याख्या - तस्य=स्वामिनः विवेकानन्दस्य, अतुलम्=अनुपमम्, विभ्राजमानम्=अतिशयशोभायमानम् (देदीप्यमानम्), विद्याविभवम्=विद्याख्यमैश्वर्यम् (विद्याधनम्), दृष्ट्वा=विलोक्य, हि=निश्चयेन, अतिधनवताम्=विपुलधनयुक्तानाम् (अतिशयार्थसम्पन्नानाम्), पाश्चात्यानाम्=पाश्चात्यजनानाम् (वैदेशिकानाम्), गर्वः=अहङ्कारः (अभिमानम्) अस्तम् आसः=नष्टः सञ्जातः, तन्मुखाब्जे=तस्य आननसरोजे (तद्वदनकमले), शुचितमसुशीलोद्भवम्=पवित्रतमसदाचारात् समुद्भूतम्, दिव्यम्=अलौकिकम् (अपूर्वम्), तेजः=प्रकाशः (तेजस्विताम्) (विलोक्य), अशुचिचरितानाम् = अपवित्राचरणानाम् (निन्दितचरित्राणाम्), गौरास्यानाम् = आङ्गलजनानाम् (गौरमुखानाम्), कृष्णभावः = कालुष्यम् (कार्ण्यस्वरूपम्), अभूत्=सञ्जातम् ।

भावार्थः- स्वामिनः विवेकानन्दस्य देदीप्यमानं विद्यैश्वर्यम् अवलोक्य विपुलवैभवसम्पन्नानाम् आङ्गलानाम् (वैदेशिकानाम्) अहङ्कारः विनष्टोऽभवत् । स्वामिनः मुखारविन्दे पवित्रतमसदाचारोत्पन्नं महत्तेजः विलोक्य अपवित्रचरितानाम् आङ्गलजनानां (वैदेशिकानाम्) अन्तःकरणे कालुष्यभावं विवेकानन्दे विद्यासम्पत्तिः तेजस्विता च अस्माकमपेक्षा प्रचुरा वर्तते इति विचिन्त्य तेषां मुखकमलं मलिनं सञ्जातम् ।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अतुलम्=न विद्यते तुला (उपमा) यस्य तत् (बहु.स.) । विभ्राजमानम् = वि+भ्राज्+शानच् (आन)+अम् (द्वि.वि.ए.व.) । विद्याविभवम् = विद्या एव विभवः विद्याविभवः (कर्म.) तम् । दृष्ट्वा = दृश्+क्त्वा (अव्ययशब्दः) । अतिधनवताम् = अतिधन + मतुप् (मत्) + आम् (ष.वि.ब.व.) । पाश्चात्यानाम् = पश्चात्+त्यक् (त्य)+आम् (ष.वि.ब.व.) । आसः = आप्+क्त+सु (क्रियाशब्दः) । तन्मुखाब्जे = तस्य मुखाब्जे (ष.त.) । शुचितमसुशीलोद्भवम् = शुचितमं च अदः सुशीलम् शुचितमसुशीलम् (कर्म.स.) । शुचितमसुशीलाद् उद्भवः यस्य तत्-शुचितमसुशीलोद्भवम् (बहु.स.) । गौरास्यानाम् = गौरं आस्यं (मुखं) यस्य सः गौरास्यः (बहु.स.) तेषाम्-गौरास्यानाम् । अशुचिचरितानाम् = न शुचिः अशुचिः (नङ् तत्पु.), अशुचिचरितं येषां ते (बहु.स.)-अशुचिचरितानाम् । कृष्णभावः = कृष्णश्चासौ भावः - कृष्णभावः (कर्म.स.) ।

छन्दः - अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते ।

प्रसङ्गः - स्वामिनः विवेकानन्दस्य वाण्यां लोकविजयिनी विलक्षणा शक्तिः आसीदिति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत् -

शब्दे शब्दे भुवनजयिनी तस्य सन्मन्त्रशक्तिः,

पादे-पादे सुदृढनिहिते कास्विदुत्साहशक्तिः ।

तद् दृक्पातैर्जनगणमनः स्वाहिता राष्ट्रशक्तिः,

तत्सञ्चारैः प्रथममुदिता भारती धर्मशक्तिः ।।५।।

पदच्छेदः- शब्दे शब्दे भुवनजयिनी तस्य सन्मन्त्रशक्तिः, पादे पादे सुदृढनिहिते कास्वित् उत्साहशक्तिः, तद् दृक्पातैः जनगणमनः सु+आहिता राष्ट्रशक्तिः तत् सञ्चारैः प्रथमम् उदिता भारतीयधर्मशक्तिः ।

अन्वयः- तस्य शब्दे शब्दे भुवनजयिनी सन्मन्त्रशक्तिः (आसीत्), सुदृढनिहिते पादे पादे कास्वित् उत्साहशक्तिः (आसीत्), तद्दृक्पातैः जनगणमनःसु राष्ट्रशक्तिः आहिता (अभूत्), तत् सञ्चारैः प्रथमं भारती धर्मशक्तिः उदिता (आसीत्) ।

व्याख्या - तस्य = स्वामिनः विवेकानन्दस्य, शब्दे शब्दे = प्रतिशब्दस्य, भुवनजयिनी = संसारविजयिनी, सन्मन्त्रशक्तिः = श्रेष्ठमन्त्रसामर्थ्यम्, (आसीत्), सुदृढनिहिते = सुदृढतया स्थापिते, (स्वामिनः) पादे पादे प्रत्येकस्मिन् चरणे, कास्विद् = काचिद् अद्भुता, उत्साहशक्तिः = अध्यवसायसामर्थ्यम् (आसीत्), तद्दृक्पाते = तस्य लोचननिक्षेपैः, जनगणमनःसु = सर्वेषा जनानामन्तः करणेषु, राष्ट्रशक्तिः = देशभक्तिसामर्थ्यम्, आहिता = स्थापिता (अभूत्), तत्सञ्चारैः = तस्य लोकभ्रमणेन, प्रथमम् = सर्वप्रथमम् (सर्वादौ), भारती = भारतीया, धर्मशक्तिः = कर्तव्यसामर्थ्यम्, उदिता = प्रकाशयत् (प्रादुरभवत्) ।

भावार्थः - स्वामिनः विवेकानन्दस्य प्रत्येकस्मिन् शब्दे लोकविजयिनी महती मन्त्रशक्तिः आसीत् । अस्य स्वामिनः सुदृढं स्थापिते प्रत्येकस्मिन् पदे काचित् विलक्षणा उत्साहशक्तिः विद्यमाना आसीत् । स्वामिनः विवेकानन्दस्य दर्शनमात्रेण जनानाम् अन्तःकरणेषु देशभक्तिभावना स्वभावत एव स्थापिता अभूत् । विभिन्नेषु दिग्भागेषु एष भ्रमणमकरोत्, एतस्मात् कारणात् भारतीया धर्मशक्तिः सर्वप्रथमं सर्वेषां पुरतः समागता अभूत् ।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - भुवनजयिनी = भुवनं जेतुं शीलं यस्याः सा - भुवनजयिनी (उप.स.) । सन्मन्त्रशक्तिः = सन्मन्त्रस्य शक्तिः - सन्मन्त्रशक्तिः (ष.तस.) । निहिते = नि+धा+क्त (त)+ङि (स.वि.ए.व.) । कास्विद् = किम्+स्विद् (अव्य.) । उत्साहशक्तिः उत्साहस्य शक्तिः (ष.तस.) । तद्दृक्पातैः = तस्य दृक्पाताः (ष.त.) तैः तद्दृक्पातैः । जनगणमनःसु = जनानां गणः-जनगणः (ष.स.), जनगणस्य मनः = जनगणमनः (ष.स.) तेषु जनगणमनःसु । आहिता = आङ्+धा+क्त+टाप्+सु (क्रियापदम्) । राष्ट्रशक्तिः = राष्ट्रस्य शक्तिः (ष.स.) तत्सञ्चारैः = तस्य सञ्चारः-तत्सञ्चारः (ष.त.) तैः तत्सञ्चारैः । भारती = भरत+अण्+ङीप्+सु (प्र.वि.ए.व.) । धर्मशक्तिः = धर्मस्य शक्तिः (ष.स.) ।

छन्दः - अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते ।

प्रसङ्गः- लोकेऽस्मिन् स्वामिनः अभिधानं विवेकानन्दः कथं सार्थकोऽभूत् इति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत् -

तस्योद्गारैः स्थिरपदमभूत् तत्र वेदान्तशास्त्रं,

तस्याचारैर्विचलितमभूत् सर्वपाखण्डजातम् ।

तस्याह्वानैर्हतबलमभूद् दुर्मतं नास्तिकानां,

सानन्दोऽभूत् प्रथितयशसा तस्य नाम्ना विवेकः ।।६।।

पदच्छेदः- तस्य उद्गारैः स्थिरपदम् अभूत् तत्र वेदान्तशास्त्रम्, तस्य आचारैः विचलितम् अभूत् सर्वपाखण्डजातम् तस्य आह्वानैः हतबलम् अभूत् दुर्मतम् नास्तिकानाम् सानन्दः अभूत् प्रथितयशसा तस्य नाम्ना विवेकः ।

अन्वयः- तत्रत स्यउद्गारैः वेदान्तशास्त्रं स्थिरपदमभूत्, तस्य आचारैः सर्वपाखण्डजातं विचलितम् अभूत् । तस्य आह्वानैः नास्तिकानां दुर्मतं हतबलम् अभूत् । तस्य प्रथितयशसा नाम्ना विवेकः सानन्दः अभूत् ।

व्याख्या- तत्र = तस्मिन् स्थाने (देश-विदेशेषु अपि), तस्य = स्वामिनः विवेकानन्दस्य, उद्गारैः = व्याख्यानैः (उद्बोधनैः), वेदान्तशास्त्रम् = उपनिषदां महत्त्वम्, स्थिरपदम् = दृढमूलम् अभूत् = समभवत्, तस्य = विवेकानन्दस्वामिनः, आचारैः = सदाचरणैः, सर्वपाखण्डजातम् = समस्तमिथ्यापवादः, विचलितम् = विनष्टम्, अभूत् = अभवत्, तस्य = स्वामिनः विवेकानन्दस्य, आह्वानैः = उद्बोधनैः (उद्घोषैः), नास्तिकानाम् = वेदादिशास्त्रमन्यमानानाम् (ईश्वरे अविश्वासकर्तृणाम्), दुर्मतम् = दुर्मान्यतादिकम्, हतबलम् = बलहीनम् (सामर्थ्यशून्यम्) अभूत् = अभवत्। प्रथितयशसा = लोकविश्रुतकीर्तिना, तस्य = विवेकानन्दस्य, नाम्ना = अभिधानेन, विवेकः = ज्ञानराशिः (तत्त्वबोधः), सानन्दः = आनन्दयुक्तः (आनन्दमग्नः), अभूत् = अभवत्।

भावार्थः - इह लोके स्वामिनः विवेकानन्दस्य, उद्बोधनैः (सारगर्भितप्रवचनैः) देश-विदेशेषु वेदान्तशास्त्रस्य ज्ञानं पुनः प्रबलं सञ्जातम्। स्वामिनः विवेकानन्दस्य सद्बोधव्यवहारेण लोके व्याप्तम् अखिलं पाखण्डसमूहं विनष्टमभवत्। तस्य गाम्भीर्यपूर्ण-उद्बोधनेन नास्तिकानां दुराग्रहपूर्णं ज्ञानं निर्बलं सञ्जातम्। विश्वप्रसिद्धस्य तस्य अभिधानेन विवेकः सानन्दः अभूत् अर्थात् विवेकः सानन्देन सह युक्तोऽभवत् एव विधितं स्य विवेकानन्दः इति अभिधानं सार्थकं सञ्जातम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - तत्र = तस्मिन् इति-तत्+त्रल् (त्र) (अव्ययशब्दः)। उद्गारैः = उद्+गृ+घाङ् (अ)+भिस् (तृ.वि.ब.व.)। वेदान्तशास्त्रम् = वेदान्तानां शास्त्रम् (ष.तत्पु.)। सर्वपाखण्डजातम् = सर्वं च तत्पाखण्डजातम् (कर्म.स.)। विचलितम् = वि+चल् इट्+क्त+सु (क्रियापदम्)। अभूत् = भू+लुङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। आह्वानैः = आङ्+ह्वे+ल्युट् (यु=अन)+भिस् (तृ.वि.ब.व.)। नास्तिकानाम् = नास्ति परलोके मतिरस्य नास्तिक+आम् (ष.वि.ब.व.)। दुर्मतम् = दुष्टं मतं (प्रादिस.)। प्रथितयशसा = प्रथितं यशः यस्य सः - प्रथितयशाः (ब.हु.स.) तेन प्रथितयशसा। नाम्ना = नामन्+टा (आ) (तृ.वि.ए.व.)। विवेकः = वि+विक्+घाङ् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.)। सानन्दः = आनन्देन सह (तृ.त.स.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- स्वामी विवेकानन्दः गुरोः रामकृष्णपरमहंसतः वेदान्तदर्शनस्य शिक्षां संप्राप्य तस्यैव कृपया विश्वविख्यातोऽभवदिति वर्णयन् कविः कथयति यत् -

पीत्वाऽप्यादौ नवमतसुरामाङ्गलसाहित्यसूतां,

पीत्वा पश्चाद्गुरुचरण-सद्भक्ति-पीयूषधारा।

तत्सामर्थ्याव्यवहितमहाशक्तिना तेन यूना,

पीत्वा रोगद्रवभयजलं धिक्कृतो ह्यन्तकोऽपि ॥७॥

पदच्छेदः- पीत्वा अपि आदौ नवमतसुराम् आङ्गलसाहित्यसूताम् पीत्वा पश्चात् गुरुचरण-सद्भक्ति-पीयूषधारा, तत्सामर्थ्य-अव्यवहितमहाशक्तिना, तेन यूना पीत्वा रोगद्रवमयजलम् धिक्कृतः हि अन्तकः अपि।

अन्वयः- आदौ आङ्गलसाहित्यसूतां नवमतसुराम् अपि पीत्वा पश्चात् (तेन) गुरुचरणसद्भक्ति-पीयूषधारा पीत्वा, तत्सामर्थ्याव्यवहित-महाशक्तिना तेन यूना रोगद्रवमयजलं पीत्वा हि अन्तकः अपि धिक्कृतः।

व्याख्या- आदौ = सर्वप्रथमम् (सर्वादौ), आङ्गलसाहित्यसूताम् = आङ्गलवाङ्मयसमुत्पन्नम् (पाश्चात्यभाषोद्भवाम्), नवमतसुराम् = नूतनमान्यतामादकपेयम्, अपि, पीत्वा = निपीय (पानं कृत्वा) (अर्थात् आङ्गलभाषाम् अधीत्य), पश्चात् = तदनन्तरम् (तेन=विवेकानन्देन), गुरुचरणसद्भक्तिपीयूषधारा = आचार्यपादनैष्ठिकश्रद्धामृतधारा, पीत्वा = अङ्गीकृता (पानविषयीकृता), तत्सामर्थ्याव्यवहितमहाशक्तिना = गुरुपादानुग्रह-अप्रतिहतमहासामर्थ्येन, तेन = स्वामिना विवेकानन्देन, यूना = तरुणेन (युवकेन), रोगद्रवमयजलम् = व्याधिद्रवपूर्णं नीरम्, पीत्वा = पानं कृत्वा, हि = नूनमेव (निश्चयेन), अन्तकः अपि = यमराजः अपि, धिक्कृतः =

तिरस्कृतः (अपमानितः), अर्थात् गुरुचरणकृपया अधिगतसामर्थ्येन अनेन स्वामिना विवेकानन्देन रोगाणुयुक्तं जलम् पीतम्, किन्तु तस्य शरीरे तेन जलेन कापि विकृतिः न सञ्जाता ।

भावार्थः- अयं विवेकानन्दः पूर्वम् आङ्ग्लसाहित्योत्पन्नां नवमतमदिराम् अपिबत्, एतदनन्तरमसौ गुरुचरणसद्भक्तिसुधारसं पीतवान् । अर्थात् पूज्यपादरामकृष्णपरमहंसमहोदयात् वेदान्तशास्त्रस्य सम्यग् अध्ययनम् अकरोत् । गुरुकृपासामर्थ्येन च अप्रतिरुद्धमहाशक्तिप्रभावेण स्वामिना विवेकानन्देन रोगाणुसंयुक्तं जलं पीत्वा मृत्युदेवः अपि तिरस्कृतः । अत्र त्रयमाशयः व तृतेय द् अ सौस् वामीगुरोः कृ पयाश् आस्त्राणामध्ययनं कृ त्वाप रङ्गतोऽभूत् ए वञ्च रोगाणुयुक्तं जलं पीत्वाऽपि रुग्णः नाऽभवत् । अतः गुरोः कृपा लोके सर्वोपरि वर्तते इति बोध्यम् ।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - आङ्ग्लसाहित्यसूताम् = आङ्ग्लानां साहित्यम्-आङ्ग्लसाहित्यम् (ष.तत्पु.) । आङ्ग्लसाहित्यात् सूता (पं.तत्पु.) ताम् आङ्ग्लसाहित्यसूताम् । नवमतसुराम् = नवञ्च तत् मतम् नवमतम्, नवमतमेव सुरा (कर्म.स.) ताम् नवमतसुराम् । पीत्वा = पा+क्त्वा (त्वा) (अव्ययशब्दः) गुरुचरणसद्भक्तिपीयूषधारा = गुरुचरणयोः सद्भक्तिः-गुरुचरणसद्भक्तिः (ष.तस.), गुरुचरणसद्भक्ति एव पीयूषधारा - गुरुचरणसद्भक्तिपीयूषधारा (कर्म.स.) । तत्सामर्थ्याव्यवहितमहाशक्तिना = तस्य सामर्थ्यम् तत्सामर्थ्यम् (ष.स.), तत्सामर्थ्येन अव्यवहिता महाशक्तिः यस्य सः (बहु.स.) तेन तत्सामर्थ्याव्यवहितमहाशक्तिना । यूना = युवन्+टा (आ) (तृ.वि.ए.व.) । अन्तकः = अन्तयति अन्तं करोति वा अन्त्+ण्वुल् (वु. अक) + सु (प्र.वि.ए.व.) । धिक्कृतः = धिक्+कृ+क्त (त) + सु (क्रियावाचकः शब्दः) ।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते ।

प्रसङ्गः- अत्र नरेन्द्रदेवः ब्रह्मचर्यमाश्रित्य गुरुसेवां विधाय श्रेष्ठशिष्यपदवीमलभत इति वर्णयन् कविः कथयति यत्-

मामाश्रित्य स्वगुरुचरणोपासनाऽसंख्यरूपैः,

श्रीकृष्णाद्यैरपि सुरवरैः साधिता नो मया तु ।

इत्येवाद्याश्रम इह नरेन्द्रस्य सम्प्राप्य रूपं,

सच्छिष्यत्वं स्वयमिव गतो रामकृष्णस्य तस्य ॥८॥

पदच्छेदः- माम् आश्रित्य स्वगुरुचरण-उपासना असंख्यरूपैः श्रीकृष्णाद्यैः अपि सुरवरैः साधिता नो मया तु इति एव आद्य आश्रम इह नरेन्द्रस्य सम्प्राप्य रूपम्, सत् शिष्यत्वं स्वयम् इव गतः रामकृष्णस्य तस्य ।

अन्वयः- श्रीकृष्णाद्यैः सुरवरैः अपि माम् आश्रित्य असंख्यरूपैः स्वगुरुचरणोपासना साधिता मया तु नो (साधिता) इत्येव आद्याश्रमः इह नरेन्द्रस्य रूपं सम्प्राप्य तस्य रामकृष्णस्य सच्छिष्यत्वम् इव गतः ।

व्याख्या- श्रीकृष्णाद्यैः = श्रीकृष्णप्रमुखैः, सुरवरैरपि = देवश्रेष्ठैरपि, माम् = नरेन्द्रदेवम्, आश्रित्य = आश्रयणं विधाय (आलम्ब्य), असंख्यरूपैः = विविधप्रकारैः, स्वगुरुचरणोपासना = स्वकीयगुरुपादयोः शुश्रूषा, साधिता = विहिता (आचरिता, कृता), मया = विवेकानन्देन, तु = किन्तु, नो = नहि (साधिता) इत्येव = एवं विचिन्त्य एव, आद्याश्रमः = ब्रह्मचर्याश्रयः (प्रथमाश्रमः), इह = अस्मिन् आश्रमे (अत्र), नरेन्द्रस्य = विवेकानन्दस्य, रूपम् = स्वरूपम् (आकृतिम्, वेशम्), सम्प्राप्य = लब्ध्वा (अधिगत्य), तस्य = सुविख्यातस्य, रामकृष्णस्य = स्वामिनः रामकृष्णपरमहंसस्य, सच्छिष्यत्वम् = श्रेष्ठान्तेवासित्वम्, गतः = सम्प्राप्तः, इव = यथा ।

भावार्थः- विवेकानन्दस्य ब्रह्मचर्याश्रमकालः आङ्ग्लभाषाया अध्ययने व्यतीतः । सः अचिन्तयत् यत् श्रीकृष्णादयः प्रमुखाः देवा अपि बाल्यावस्थायां ब्रह्मचर्यमाश्रित्य स्व-स्व गुरुणां नानाविधं सेवां विधाय स्वकीयं जीवनं धन्यधन्यं कृतवन्तः, किन्तु ब्रह्मचर्याश्रमकाले अहं गुरुशुश्रूषां न अकरवम्, इति विचिन्त्य नरेन्द्रदेवरूपं गृहीत्वाऽहं गुरोः रामकृष्णपरमहंसस्य अन्यतमः विशिष्टः शिष्योऽभवम् ।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - श्रीकृष्णाद्यैः - आदौ भवः आद्यः, श्रीकृष्णः आद्यः येषां ते श्रीकृष्णाद्याः (बहु.स.) तैः श्रीकृष्णाद्यैः। सुरवरैः = सुराणां सुरेषु वा वरः (निर्धारणे ष.स.वि.) (ष.स.तत्पु.) तैः सुरवरैः। आश्रित्य = आङ्+श्रि+तुक्+ल्यप् (अव्ययशब्दः)। स्वगुरुचरणोपासना = स्वगुरुचरणयोः उपासना स्वगुरुचरणोपासना (ष.स.)। साधिता = साध्+इट्+क्त+टाप् (आ) (क्रियाशब्दः)। आद्याश्रमः = आद्यः चासौ आश्रमः - आद्याश्रमः (कर्म.स.)। नरेन्द्रस्य = नराणाम् इन्द्रः नरेन्द्रः (ष.तत्पु.) तस्य नरेन्द्रस्य। सम्प्राप्य = सम्+प्र+आप्+ल्यप् (य) (अव्ययशब्दः)। सच्छिष्यत्वम् = सत् शिष्यस्य भावः कर्म वा - सच्छिष्य + त्व+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। गतः = गम्+क्त (त)+सु (क्रियापदम्)।

छन्दः - अस्मिन् पद्ये 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संकेताक्षरमाध्यमेन कोष्ठके प्रदेयानि-

१. 'विवेकानन्दविजयम्' इत्याख्यस्य नाटकस्य लेखकोऽस्ति-
 (क) डॉ. प्रभाकरशास्त्री (ख) डॉ. श्रीधरभास्कर वर्णेकरः
 (ग) भट्ट मथुरानाथशास्त्री (घ) डॉ. ब्रह्मानन्द शर्मा ()
२. 'विवेकानन्दविजयम्' इति नाम्नि नाटके कस्य चरितं वर्णितमस्ति-
 (क) रामकृष्ण परमहंसस्य (ख) महर्षि दयानन्दस्य
 (ग) स्वामिनः विवेकानन्दस्य (घ) स्वामिनः विरजानन्दस्य ()
३. नरेन्द्रदेवः शिष्यत्वं गृह्णाति-
 (क) स्वामिनः दयानन्दस्य (ख) स्वामिनः विवेकानन्दस्य
 (ग) स्वामिनः अखण्डानन्दस्य (घ) रामकृष्णपरमहंसस्य ()
४. इह लोके कीदृशः मानवः श्लाघ्यतमः-
 (क) धनी (ख) शक्तिशाली
 (ग) विवेकी (घ) न कोऽपि ()
५. अन्तकः केन धिक्कृतः-
 (क) स्वामी विवेकानन्देन (ख) महर्षिविरजानन्देन
 (ग) रामकृष्णपरमहंसेन (घ) महर्षिदयानन्देन ()

(ख) अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

- (क) अस्मिन् लोके कः जीवः श्लाघ्यतमः?
- (ख) विवेकानन्देन धर्मग्लानिः कथं निरस्ता?
- (ग) सद्भावुकाः विवेकानन्दस्य सङ्गीतस्वरमाधुर्यं श्रुत्वा कां प्राप्तवन्तः?
- (घ) किं दृष्ट्वा गौरमुखानां मनसि कृष्णभावः सञ्जातः?
- (ङ) कस्य दृक्पातैः कुत्र राष्ट्रशक्तिः आहिता?

(ग) लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

- (क) विवेकानन्दस्य दृष्टौ हंसः किमर्थं वन्द्यः?

- (ख) भारतभूवैजयन्ती विवेकानन्देन कथम् उच्चैः नीता?
- (ग) के जनाः प्रतिपदं केन प्रकारेण ज्ञानानन्दम् अन्वभवन्?
- (घ) विवेकानन्दस्य शब्दे शब्दे पादे पादे च का आसीत्?
- (ङ) विवेकानन्दः आदौ आङ्ग्लसाहित्यम् अधीत्य पश्चात् किं कृतवान्?

(घ) सामान्य-प्रश्नाः-

१. अधोलिखितानां श्लोकानां संस्कृते व्याख्या कार्या-

- (क) तेन ध्वस्तं जडमतवताम् जयन्ती ।
- (ख) दृष्ट्वा विद्याविभवमतुलं कृष्णभावः ।
- (ग) पीत्वाऽप्यादौ नवमतसुराम् ह्यन्तकोऽपि ।

२. निम्नाङ्कितानां श्लोकानां संस्कृते भावार्थो लेखनीयः-

- (क) अम्भोदेतरवारिबिन्दु विवेकः परः ।
- (ख) तत्सङ्गीतस्वरमधुरिका जनानाम् ।
- (ग) तस्योद्गारैः स्थिरपदम् नाम्ना विवेकः ।

३. निम्नाङ्कितयोः श्लोकयोः अन्वयः करणीयः-

- (क) शब्दे शब्दे भुवनजयिनी धर्मशक्तिः ।
- (ख) मामाश्रित्य स्वगुरु रामकृष्णस्य तस्य ।

(ङ) व्याकरणज्ञानविषयकाः प्रश्नाः-

१. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः-

- (क) ह्युच्चैर्नीता ।
- (ख) तन्मुखाब्जे ।
- (ग) पीत्वाप्यादौ ।
- (घ) इत्येवाद्याश्रम ।
- (ङ) सच्छिष्यत्वम् ।

२. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिः कार्यः-

- (क) हंसः+तु ।
- (ख) दृश्+क्त्वा ।
- (ग) तद्दृक्पातैः+जनगणमनः सु+आहिता ।
- (घ) हि+अन्तकः+अपि ।
- (ङ) तस्य+उद्गारैः ।

३. निम्नाङ्कितपदानां समासविग्रहो विधेयः-

- (क) वासन्तेतरवासरेषु ।
- (ख) भारतभूवैजयन्ती ।
- (ग) अशुचिचरितानाम् ।
- (घ) भुवनजयिनी ।
- (ङ) सर्वपाखण्डजातम् ।

४. अधोलिखितानां पदानां समासो विधेयः—

- (क) एकञ्च तदातपत्रम् ।
(ख) अशुचि चरितं येषां ते ।
(ग) जनानां गणः, तस्य मनः, तेषु ।
(घ) सर्वं च तद् पाखण्डजातम् ।
(ङ) गुरुचरणयोः सद्भक्तिः ।

५. अधोलिखितक्रियापदेषु उपसर्ग-धातु-लकार-पुरुषादीन् निर्दिशत—

- (क) पाप ।
(ख) अभूत् ।
(ग) निहिते ।
(घ) प्रमुदिता ।
(ङ) विचलितम् ।

६. निम्नाङ्कितपदेषु मूलशब्दं, लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च निर्दिशत—

- (क) यस्मिन् ।
(ख) मन्त्रशक्त्या ।
(ग) सद्भावुकानाम् ।
(घ) आह्वानैः ।
(ङ) मया ।

७. स्वामिनः विवेकानन्दस्य जीवनवृत्तं लिखत ।

८. अस्धातोः भूधातोश्च लट् लकाररूपाणि लिखत ।

९. पाठेऽस्मिन् क्त्वाप्रत्ययान्तं पदं चित्वा लिखत ।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ख

२. ग

३. घ

४. ग

५. क